

Tussen Rijn en Lek 1991 4 : tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek

<https://hdl.handle.net/1874/9967>

Tussen Rijn en Lek

Tijdschrift voor de geschiedenis van het Kromme Rijngebied

Jaargang 25

nummer 4

december 1991

Inhoud van dit speciale Duifhuizen-nummer:

C.C.S. Wilmer:	Duiventillen en -torens in het Kromme Rijngebied	1
O.J. Wttewaall:	Het recht om duiven te houden	7
H.M.J. Tromp:	"Duyfhuysen" langs de Langbroekerwetering	11
L.M.J. de Keijzer:	De duivenzolder in de gemeentetoren te Houten	21
H. Reinders:	Duiven in en om de kerk te Odijk	24
O.J. Wttewaall:	De duiventoren van Huize Wickenburg in 't Goy	27
L.M.J. de Keijzer:	De duivenzolder in de Stenen Poort te Houten	35
H. Reinders:	Onroerende duiven	38
	Een duivenrecept uit de 18de eeuw	39
	Foto van een lakenvelder	40

Redactie-commissie: Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk;

L.M.J. de Keijzer, Houten; H. Reinders, Bunnik; J.E. Toussaint Raven, Odijk;
O.J. Wttewaall, 't Goy.

Ereleden: A. Graafhuis, Utrecht en G. de Nie, Schalkwijk.

Eindredactie en redactie-adres: Burgweg 4, 3984 LK Odijk, tel. 03405-62019.

Secretariaat/Ledenadministratie Historische Kring "Tussen Rijn en Lek":

H.J.J. Steenman, Kalverhoeve 18, 3992 NZ Houten, tel. 03403-74644.

Public Relations en informatie over lezingen: mw K. van der Wiele,
Herenstraat 113, 3985 RT Werkhoven, tel. 03437-1274.

Lidmaatschap van de vereniging, tevens **abonnement** op dit tijdschrift:

f 30 per jaar (studenten en scholieren: f 15), over te maken op rekeningnummer
32.98.07.498. ten name van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' bij de
Rabobank te Houten (postrekening van de bank: 214585).

Losse nummers van dit tijdschrift: f 10,- excl. portokosten.

*Afbeelding omslag: Fragment van de kaart van de provincie Utrecht door Bernard de
Roij; uitgegeven bij Nicolaas Visscher, Amsterdam, 1696.*

Duiventillen en -torens in het Kromme Rijngebied

In de provincie Utrecht, in het bijzonder in het Kromme Rijngebied, bevinden zich nog de meeste duiventillen, -torens en poortgebouwen met een duivenzolder van ons land. Dat is niet zo verwonderlijk omdat het houden van een vlucht duiven van enige omvang destijds een heerlijk recht was en daarmee alleen aan bezitters van een heerlijkheid was voorbehouden. De vrijstaande duifhuizen¹ van de drie genoemde typen zullen dus vooral worden aangetroffen in de buurt van een kasteel of adellijk huis. Dit privilege hield niet in dat anderen geen duiven mochten houden. Op bescheiden schaal waren ook in of aan boerderijen, woonhuizen en kerk- en kloostergebouwen voorzieningen aangebracht om duiven te huisvesten.

Het houden van duiven

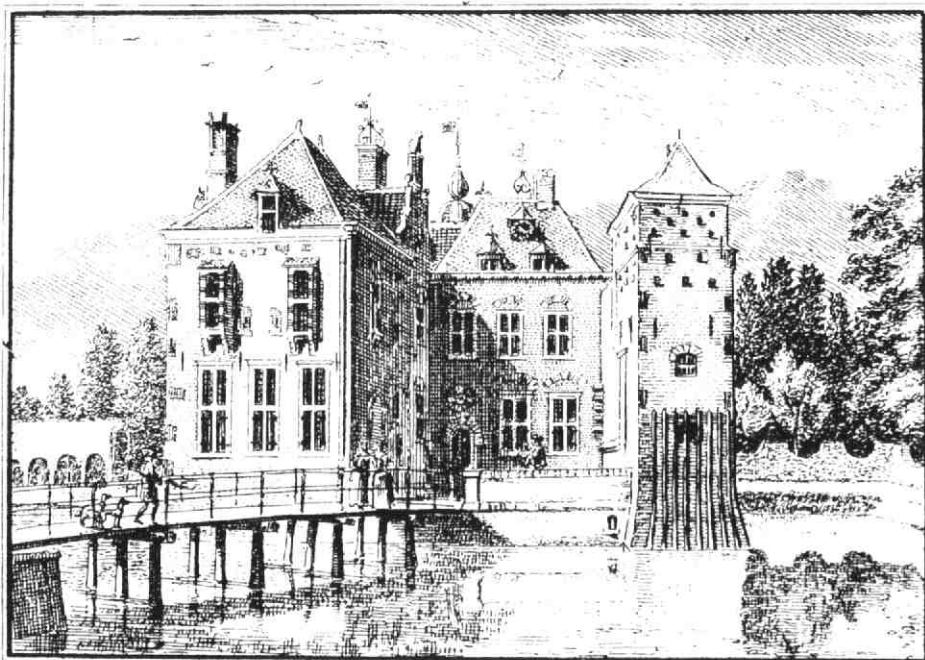
Alvorens nader in te gaan op de verschillende verschijningsvormen van duifhuizen moet eerst iets worden verteld over het hoe en waarom van het duiven houden.

Wanneer de mensen ertoe overgingen om duiven te domesticeren is niet exact te zeggen. Terracotta beeldjes uit Mesopotamië - het oude Irak - wijzen erop dat dit ca 4500 jaar voor Chr. al het geval was. Ook in Egypte waren ca 5000 jaar geleden al tamme duiven bekend. De eigenschappen van de duif, zoals sierlijkheid, snelheid, huiselijkheid en trouw, maakten dat zij in vele oude godsdiensten en culturen een symbolische betekenis had. Dat verhinderde niet dat men ook oog had voor de praktische aspecten: deze eenvoudig te houden vogels waren vooral voor consumptie bedoeld. De Romeinse schrijver Marcus Terentius Varro (116-27 voor Chr.) vertelt in zijn beschrijving van de culinaire cultuur in het oude Rome wat er allemaal met jonge duiven werd gedaan om de smakelijkste boutjes te verkrijgen.

Ook in latere tijden werden duiven om consumptieve redenen gehouden. Tot in de achttiende eeuw was de duif ook voor de gewone man een aangename voedselbron. Vóór die tijd was het namelijk door gebrek aan veevoer moeilijk om de veestapel de winter door te krijgen. In november ("Slacht-" of "Bloedmaand") werd daarom al het vee geslacht, op enkele stuks na die nodig waren voor de voortplanting. Het vlees werd gezouten bewaard en dit strekte de bevol-

---

1. "Duifhuis" is de verzamelterm voor de diverse typen onderkomens voor duiven. Een "duivenslag" is de benaming voor een verzameling nestruimten. Voorts wordt ook nog in oude teksten gesproken van "duivenvlucht" (zie het artikel op p. 11-22).

Kasteel Moersbergen bij Doorn met zijn hoektoren met duivengaten, omstreeks 1750 afgebeeld op een prentje van Hendrik Spilman naar een tekening van Jan de Beijer.

king gedurende de winter tot voedsel. Een verse duif was dan ook een welkome afwisseling van het eentonige menu².

Behalve als voedselbron werden duiven ook om hun mest gehouden. Hun uitwerpselen bevatten namelijk stikstof, fosforzuren en kalium in veel hogere concentraties dan rundermest. Zo sterk zelfs dat, wanneer deze meststof in onverdunde vorm op het land zou worden gestrooid, de wortels van de gewassen zouden verbranden. In gedroogde vorm of verdund met water is het een ideale mest voor gewassen als saffraan, meloen en tabak. Om deze reden werden in de vorige eeuw karren vol duivenmest uit Friesland geïmporteerd voor de tabaksteelt rond Amerongen. Een andere toepassing van duivenmest was het toevoegen aan waswater om het wasgoed mooi wit te krijgen.

---

2. zie het 18de eeuwse recept op p. 39.

Behuizing

De meest voorkomende tamme duif, zoals iedereen die kent van de Dam in Amsterdam, is een afstammeling van de wilde rotsduif, de *Columba Livia*. De rotsduif nestelt van nature in nissen en holtes in rotsen waar zij beschermd is tegen weer en wind en tegen roofdieren. Sinds mensen duiven zijn gaan houden maken zij broedplaatsen naar het voorbeeld van de natuur.

Ongeacht de vorm van huisvesting zijn de voorwaarden voor een goede nestgelegenheid dezelfde. Diverse schrijvers uit verschillende tijden hebben hun ervaringen op dit punt op schrift gesteld. Hoewel deze op onderdelen uiteen kunnen lopen, zijn hun aanbevelingen over het algemeen eensluidend. Er moet zich altijd water in de buurt bevinden. Het is belangrijk dat de vogels ongestoord kunnen broeden, dat wil zeggen: niet afgeleid door geluiden van menselijke bedrijvigheid. De nestruimte mag niet bereikbaar zijn voor vijandige dieren zoals ratten, wezels, marters, bunzingen, katten en slangen. Een schuingeplaatste plank ("keerbord") of een rand van uitstekend metselwerk zijn de meest voorkomende middelen om deze indringers te weren. De openingen die toegang geven tot de nestruimte moeten juist groot genoeg zijn om een duif door te laten en zijn voorzien van een uitstekende steen of plankje om het in- en uitvliegen te vergemakkelijken. Zij moeten bij voorkeur op het zuiden (ook wel oosten of westen) zijn aangebracht, beschut tegen regen en wind. Duiven houden er namelijk van in de zon te zitten. Het zijn ook propere dieren. Hun nesten moeten daarom regelmatig worden verschoond om ongedierte geen kans te geven en hun voeder- en drinkbakken moeten regelmatig worden ververs. Tenslotte: er moet voor een goede ventilatie worden gezorgd zonder dat het tocht.

Broedplaatsen kunnen op verschillende manieren in een bestaand gebouw of in een speciale behuizing voor duiven worden aangebracht. Vaak treft men zo'n duivenslag aan in de geveltop of het dak van een huis, schuur of poortgebouw of in een kasteel- of kerktoren. In Groningen hebben veel grote, omgrachte boerderijen een toegangshek gehad waarop een langgerekte "doefkast" was geconstrueerd. Er zijn nog enkele van dergelijke duifhuizen op hun oorspronkelijke plaats aanwezig. Ook van de vele poortgebouwen met een duivenzolder die toegang gaven tot de Friese stinzen zijn er nog enkele bewaard gebleven. Dergelijke gebouwtjes zijn ook in het Kromme Rijngebied te vinden: De Stenen Poort in Houten (zie het artikel p. 35) en de huizen Walenburg, Weerdesteyn en Groenestein aan de Langbroeker Wetering. Ook het poortgebouw van Rijnesteyn in Cothen kan tot deze groep van duifhuizen worden gerekend. Een voorbeeld van een kasteeltoren met een duivenzolder is in dit gebied niet gemakkelijk te vinden. De toren van kasteel Moersbergen bij Doorn is een tussenvorm tussen

een kasteeltoren en een (losse) duiventoren.

In dergelijke stenen gebouwen zijn in het muurwerk openingen uitgespaard. Er konden ook na de bouw kasten met gaten aan een gebouw worden opgehangen, iets dat veelvuldig op historische afbeeldingen is te zien. Dergelijke broedplaatsen zijn over het algemeen minder spectaculair dan de vrijstaande gebouwen en gebouwtjes, de duiventillen en -torens.

Duiventorens- en tillen

Vrijstaande, speciaal voor duiven geconstrueerde bouwwerken hebben vele verschijningsvormen. Deze kunnen worden bepaald door factoren als klimaat en plaatselijk aanwezig bouw materiaal (leem, natuursteen, baksteen, hout) in verschillende geografische gebieden. In Nederland is vrijwel uitsluitend van baksteen en/of hout gebruik gemaakt. De duifhuizen zijn hier tamelijk bescheiden van omvang, vergeleken bij wat er in landen als Frankrijk en Engeland is gebouwd. In die landen was een toren met 3000 broedplaatsen geen uitzondering, terwijl in Nederland een toren met 250 broedplaatsen al tot de grootste gerekend moet worden.

De vrijstaande duifhuizen zijn ruwweg te verdelen in duiventorens en duiventillen, waarbij de volgende criteria zijn aangehouden: een toren is een gebouw dat met rondom doorlopend muurwerk van de grond af is opgetrokken en een til is een hok op een of meer poten waarmee het van de grond is opgetild. De hoogte van het onderstel van een til is vaak bepaald door het praktische gegeven dat er een kar onderdoor moest kunnen rijden: door een luik in de bodem van het hok kon de mest in een gereed staande kar worden geveegd.

Duiventillen komen in het Kromme Rijngebied weinig voor. Zij zijn vooral in het midden, oosten en noorden van ons land te vinden. Deze duifhuizen zijn meestal vierkant of rechthoekig van vorm. Er zijn vele variaties op dit prototype mogelijk. Soms zijn het eenvoudige, puur functionele bouwsels, bestaande uit een houten kast met een pannendak, bekroond door een houten lantaarn waarin de vliegopeningen zijn uitgezaagd, in andere gevallen zijn het door houtsnijwerkversiering en kleurgebruik ware kunstwerken. Een duiventil kan ook geheel uit baksteen zijn opgetrokken, zoals die in het Van Boetzelaerspark in De Bilt uit 1832. De duiventil van Huize Doorn vormt ook landelijk gezien een uitzondering op het kast-op-poten-type. Dit gebouwtje, daterend uit het eind van de 18de eeuw, is rond van vorm en bestaat uit grof gepleisterde baksteen op een onderstel van een aantal kromme, eikenhouten staanders. Deze zijn bij een latere restauratie in de plaats gekomen van de walvisribben die de til oorspronkelijk hebben gedragen.

Evenals de tillen bestaat er in ons land een grote verscheidenheid aan duivento-

*De voormalige duiventoren annex stal of schuur in het weiland voor het huis
Wulperhorst bij Bunnik in 1869.*

Litbo door P.J. Lutgers in: Gezichten in de omstreken van Utrecht.

rens. Maar meer dan bij de tillen is er bij de torens in enige mate een stijlonwikkeling aan te wijzen. De oudste nog bestaande torens, daterend uit de 17de eeuw, zijn uit baksteen opgetrokken en komen zowel in ronde als in vierkante vorm voor. Hiertoe behoren de ronde duiventoren van Huize Wickenburg in 't Goy (zie het artikel op p. 27), die in 1640 voor het eerst wordt genoemd, en de vierkante van Huize Schevickhoven bij Leersum (zie ook p. 18). Beide torens vertonen sporen van een witte pleisterlaag en een zwarte plint. In de 18de eeuw werden, geheel overeenkomstig de "grote" architectuur sobere bakstenen duiventorens gebouwd. De toren van Rhijnauwen (Bunnik), direct naast het poortgebouw, is daar een voorbeeld van.

De vele bouwstijlen uit de 19de eeuw zijn ook in de duiventillenarchitectuur terug te vinden. Uit deze eeuw dateren in het Kromme Rijngebied zowel het

ronde witgepleisterde torentje met het vierkante pannengedekte tentdak van kasteel Maarsbergen als het neogotische bakstenen exemplaar van kasteel Sterkenburg en de zeshoekige houten toren bij het huis Leeuwenburg, beide aan de Langbroeker Wetering. Een fraaie houten toren, geheel gebouwd uit gesneden planken en consoles, is te vinden bij het huis Pavia in Zeist. In die gemeente staat ook het jongste exemplaar, het bizarre witte vierkante torentje van het huis Ma Retraite aan de Utrechtseweg.

Een duiventoren is vaak als multifunctioneel gebouw ontworpen. De begane grond kon dienst doen als stal, schuur, kippenren of fasanterrie, terwijl de bovenverdieping voor de duiven was gereserveerd. Sommige duiventorens kunnen ook in combinatie met een ander bouwwerk voorkomen, zoals die van Molenstein aan de Langbroeker Wetering (zie p. 17 en 18 en de afbeeldingen op p. 15 en 16). Hier zijn in de 19de eeuw restanten van het oudere huis Meulensteijn getransformeerd tot een kerkgebouwtje waarvan de toren tot duivenverblijf werd ingericht. Dit kerkgebouwtje moest als stoffage in het landschap fungeren waarop men vanuit het tegenovergelegen huis Leeuwenburg zicht had. Een ander voorbeeld van een bouwwerk met meerdere functies was de zeshoekige duiventoren van het huis Wulperhorst bij Bunnik die op een litho van P.J. Lutgers uit 1869 uitsteekt boven een lage, brede stal of veldschuur. Als laatste kan het kapelletje in het park van het huis Sandwijck in De Bilt worden genoemd. Ook dit gebouwtje is als stoffage in een landschapspark bedoeld. Het was beneden als theehuisje ingericht en boven als duivenverblijf.

Er bestaan plannen voor de restauratie van het kapelletje van Sandwijck. De duiventil van Huize Doorn is momenteel in restauratie. Het is verheugend dat eigenaren van dergelijke bescheiden, vaak onopvallend gelegen gebouwtjes die bovendien geen direct nut meer hebben, een restauratie willen bekostigen waarmee zij voor de toekomst behouden kunnen blijven.

Utrecht,
C.C.S. Wilmer

Literatuur:

Er bestaat weinig literatuur over historische duifhuizen in ons land. Het enige boek over dit onderwerp is: *Nederlandse duiventillen; Historische duifhuizen geschilderd en beschreven*, door H.W.M. Giezen-Nieuwenhuis en C.C.S. Wilmer, Zutphen (Terra) 1987.

Het recht om duiven te houden

Het houden van grote aantallen duiven en het daarvoor bouwen van een toren of til was in de middeleeuwen een zogenaamd heerlijk recht. Alleen de adel of de hoge geestelijkheid die veel grond in bezit had mocht van dit recht gebruik maken. Voor het houden van een klein aantal duiven waren geen regels. De oorsprong van deze heerlijke rechten ligt in de Karolingische tijd. Het voert te ver om er hier op in te gaan. Belangrijker voor het Kromme Rijngebied en de thans nog bestaande torens is hoe dit recht zich sinds de zestiende eeuw tot op heden ontwikkelde.

Al in 1384 vaardigen de Staten van Utrecht een plakkaat uit met betrekking tot het vangen van andermans duiven. De straf hierop was dat men "bloets hoefts ter kloeken komen zel, en bidden den Rade vergiffenisse, en geven der Stad te betering twee duserent steens"¹. In later plakkatens wordt de straf omgezet in een geldboete. In de eerste helft van de zestiende eeuw bedraagt de boete 8 Carolus gulden en loop dan op tot 30 gulden in 1647. Deze relatief hoge boetes waren een gevolg van het feit dat het houden van duiven een privilege was van de adel en hoge geestelijkheid die zich niet graag geschaad zagen in hun recht.

In 1667 wordt het eerste plakkaat uitgevaardigd betreffende het houden van duiven en het bouwen van een duiventoren of til². Vanaf dat moment mag eigenlijk iedereen duiven houden en daarvoor een onderkomen bouwen als men een bepaalde hoeveelheid land bezat. De hoeveelheid land werd bepaald op 24 morgen (een morgen is 0,83 ha.). Als het kleigrond of soortgelijke goede grond was had men maar 12 morgen nodig. Dit land mocht niet verspreid liggen maar een geheel vormen. Had men te weinig land dan werd de toren op kosten van de eigenaar afgebroken en moest bovendien nog een boete van 40 gulden betaald worden. Tevens werd bepaald dat wie van oudsher een duiventoren bezat, maar te weinig land had, zijn toren binnen een jaar moest afbreken of meer land moest aankopen tot de voorgeschreven hoeveelheid. In 1683 wordt aan dit plakkaat toegevoegd dat iedereen wel een paar duiven voor zijn plezier mocht

---

1. J. van de Water, *Groot Placaatboek, vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten, der edele mogende heeren Staten 's lands van Utrecht, etc.*, Utrecht 1729 (3 dln.), deel 3, p. 1058.

2. Idem, deel 2, p. 399.

houden mits ze niet los vlogen.

De belangrijkste reden om aan het bezit van een duiventoren een bepaalde hoeveelheid land te verbinden was om te voorkomen dat de duiven op anderenmans grond hun voedsel bij elkaar gingen zoeken. Het is voor een boer die net zijn land heeft ingezaaid niet zo leuk om te zien hoe enkele honderden duiven van een buurman neerstrijken en het zaad opeten.

Bij latere plakkaten wordt de hoeveelheid land die men moest bezitten dan ook opgevoerd tot 30 morgen, respectievelijk 15 morgen goed land (1781)³ en in 1803⁴ zelfs tot 40 morgen of 25 morgen goed land.

Als gevolg van de Franse revolutie werd in 1798 het duivenrecht afgeschaft en mochten er geen nieuwe torens of tillen gebouwd worden. Al vrij snel daarna bleek deze maatregel te drastisch en kwam er een nieuwe wetgeving. Door de Utrechtse Staten werd het hiervoor genoemde plakkaat uit 1803 uitgevaardigd maar na inwerking treden van de Jachtwet uit 1807 had deze geen rechtskracht meer. De nieuwe wet handhaafde de bestaande torens en men mocht alleen een nieuwe toren bouwen als "Zijne Majesteit" daarvoor toestemming had gegeven en men tenminste 15 morgen land bezat. In 1814 kwam er een nieuwe Jachtwet⁵ waarin werd vastgelegd dat de torens om de vijf jaar geregistreerd moesten worden bij de opperhoutvester. De kosten hiervoor bedroegen vijf gulden. Verzuimde men deze registratie dan verviel het recht. Voor de bouw van nieuwe torens werd alleen bepaald dat toestemming van de Koning nodig was. Torens die gebouwd werden zonder deze toestemming werden op kosten van de eigenaar gesloopt en men kreeg een boete van 20 gulden.

De Jachtwetten uit 1852⁶ en 1857⁷ bepalen dat de torens jaarlijks kosteloos bij de Commissaris van de Koning geregistreerd moesten worden. Verder verviel het recht bij nalating van deze registratie slechts voor die tijd dat de toren niet aangemeld was. Wilde men weer duiven gaan houden in een toren waar vanouds duiven in gehouden werden, was opnieuw aanmelden voldoende. Voor de bouw van een nieuwe toren was dezelfde toestemming nodig als in de wet van 1814. Bovendien werden de eigenaren van de gronden binnen een straal van 1500 ellen om de nieuw te bouwen toren gehoord of zij er bezwaar tegen hadden. Ook

3. C.W.Morrees en P.J. Vermeulen, *Vervolg van mr. Johan van de Waters Groot plakkaatboek 's Lands van Utrecht van de vroegsten tijd af tot het jaar 1805* (2 dln.), Utrecht 1856-1860, deel 2, p. 585.

4. *Idem*, p. 594.

5. Staatsblad der vereenigde Nederlanden, nr. 79, 11 juli 1814.

6. Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, nr. 47, 6 maart 1852.

7. *Idem*, nr. 87, 13 juni 1857.

PROVINCIE *Utrecht**Tweede* DISTRIKT

JAGT.

GEMEENTE *Houten*N°. 31

NB. Deze premissie zal niet valideren, dan na dat daarop de quitantie van den Ontvanger zal zijn gesteld.

IN NAAM VAN ZIJNE MAJESTEIT DEN
KONING DER NEDERLANDEN, PRINS
VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-
HERTOG VAN LUXEBURG, ENZ. ENZ. ENZ.

De *Opperhoutvester* der Nederlanden, gelet hebbende op het ver-
zoek van *G. W. H. M. M. M.*

Meyer.

wonende te *Houten*

om *Registratie van een duiventil te Houten*

heeft hetzelfde verzoek verleend; en daarvan deze akte uitgegeven.

's *Gravenhage*, den *1 Junij* 1815

Recognitie . . . f 5 - 2 - 4

Zegelregt . . . - 1 - 5 - 4

f 6 - 5 - 4

Belast met de waarneming der functie van
Opperhoutvester.

De ondergeteekende Ontvanger *W. C. L. M. M.*

te *Amersfoort* certificeert, dat
bovenstaande somma van *6 gulden, 5 schillingen en 4 penningen*
ten zijnen kantore is voldaan:

W. C. L. M. M.

werd in het bewijs van toestemming het aantal duiven vermeld dat op de toren gehouden mocht worden.

De Jachtwet van 1924⁸ neemt de bepalingen betreffende duiventorens uit de wet van 1857 in zijn geheel over.

Tenslotte wordt in de Jachtwet van 1954⁹ geen bepaling meer opgenomen met betrekking tot de rechtspositie van duiventorens. Ze zijn sindsdien uit de wet verdwenen omdat men van mening was dat het houden van duiven niet meer in een Jachtwet thuishoort.

't Goy,
Otto Wittewaall.

---

8. Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, nr. 331, 1 maart 1924.

9. Idem, nr. 523, 3 november 1954.

"Duyfhuysen" langs de Langbroeker Wetering

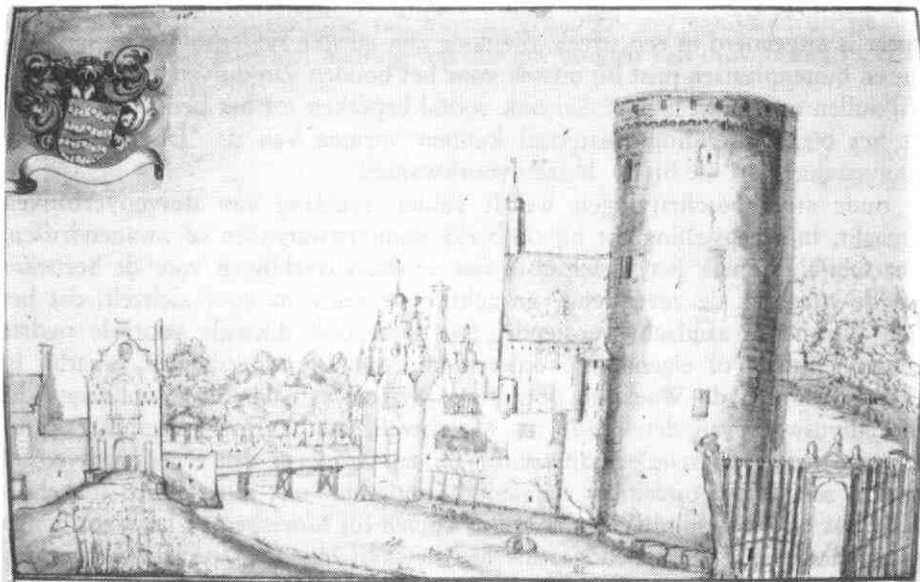
In een speciaal nummer gewijd aan duiven en alles wat daar mee samenhangt mag een kort overzicht van het gebied van de Langbroekerwetering niet ontbreken. Een kort overzicht, omdat er nog nooit een diepgaand onderzoek naar dit aspect is uitgevoerd in een streek, die door zijn talrijke ridderhofsteden, landhuizen en buitenplaatsen juist bij uitstek voor het houden van duiven geschikt is.

Wij zullen ons in dit artikel dan ook vooral beperken tot het beeld, dat wij ons uit het oude afbeeldingenmateriaal kunnen vormen van de "Duyfhuysen" of "Duivenvluchten" die bij de huizen voorkwamen.

In oude streekbeschrijvingen wordt zelden melding van duivenverblijven gemaakt, in tegenstelling tot bijvoorbeeld konijnenwaranden of zwanendriften. Waarschijnlijk sprak het verschijnsel van de duivenverblijven voor de bezoeker van de streek in de zeventiende en achttiende eeuw zo voor zichzelf, dat het geen bijzondere aandacht verdiende. Dit geldt ook dikwijls voor de oudste leenverheffingen of eigendomsoverdrachten, zoals bij Moersbergen, waarbij in 1492 Bertolmeus de Wael aan domproost Symon van der Sluys opdraagt "die vrije thynsweer van den goede tot Moerberch, met husinge, boemgaert, gheboemt dat daer op staet" maar waarbij de aanwezigheid van een duivenverblijf meestal schuil gaat onder een verzamel formule als "met allen sijnen toebehoren". Dat er waarschijnlijk in die tijd al duiven bij Moersbergen huisden, is niet zeker, maar vanaf de zestiende eeuw had het kasteeltje een speciale voorziening voor deze dieren in een hoektoren op het binnenplein. In latere verkoop- of leenakten hebben we soms meer geluk en vinden we regelmatig bij de opsomming van alle lusten en lasten melding van extra voorzieningen, zoals bij de verkoop van Leeuwenburg in 1667 door de beheerders van de desolate boedel van Gerard Zoudenbalch aan Melchior Toussain. In de desbetreffende akte lezen we over dit huis aan de Langbroekerwetering, dat toen nog dikwijls met de naam van de eigenaar op kaarten als "Zoudenbalch" staat aangegeven, dat het gaat om de "adelijke woning metten hoff, bouw- ende duyfhuys mitsgaders schueren, stallingen ende zijn vorderen toebehoren met omtrent negenthien mergens lants onder Hardenbroek liggende aan de Langbroekerwetering totaan de Goyerdijk". Interessant is het feit dat men bij Leeuwenburg spreekt over een "adellijke" woning, terwijl het hier gaat om een vroege buitenplaats, die nooit als erkende ridderhofstad is ingeschreven. Hieruit blijkt dan ook dat het middeleeuwse heerlijke duivenrecht in de zeventiende eeuw is verdwenen en iedereen die voldoende land had een duiventoren of til mocht bouwen.

Een vermelding vinden wij ook bij de belening van Lunenburg in Nederlangbroek in 1755. In dat jaar wordt Balthasar Constantijn baron van Lynden van

Hemmen met de ridderhofstad beleend en in de omschrijving daarvan lezen wij, dat het daarbij ging om de "toren, huisinge en getimmerte, singels, graften, vijvers, duivevlugten, visserijen, mitsgaders boerewoning, brouwerij, ketels, schuren, bergen (=hooibergen), boomgaarden, bouw- en weilanden".

Kasteel Sterkenburg in ca. 1660. RAU TA 1119-125

Ook bij Sterkenburg wordt nog in de negentiende eeuw, bij een veiling uit 1829, expliciet vermeld: "(...) Voor het overige is het huis voorzien, van vele gemakken, vaste kasten, bergplaatsen en wat dies meer zij, alsmede in den toren nog van onderscheidende vertrekken, en twee duivenvlugten." Dit treft ons des te meer omdat juist bij dit kasteel de herinnering aan de oude duivenslagen tot in onze tijd bewaard is gebleven, zoals we straks zullen zien.

Van de geschreven bronnen maken wij nu een overstap naar de "materiële" cultuur, om ons een beeld te kunnen vormen van wat er in het verleden in deze streek aan duivenverblijven is geweest om te besluiten met een aantal voorbeelden, die nog bestaan en die door hun karakteristieke vormgeving er anno 1991 niet alleen toe bijdragen het landschap te verfraaien maar er juist door hun historische achtergrond de diepere betekenis aan geven, die wij tegenwoordig steeds meer proberen te ontdekken en waarderen.

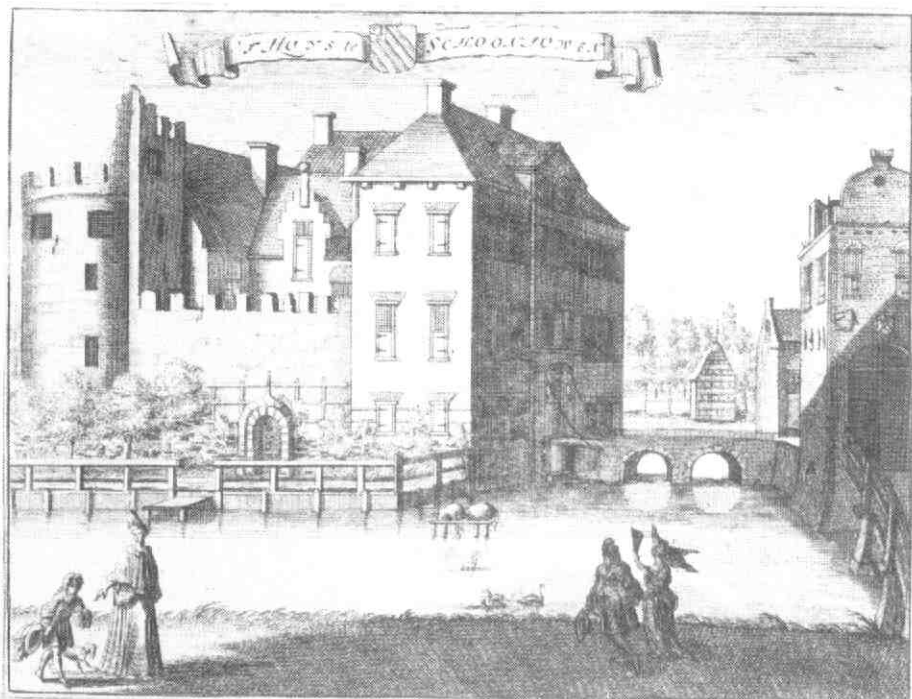
Met opzet spreken wij zo nu en dan in algemene termen over "duivenverblijven"

Kasteel Blikkenburg in ca. 1660. RAU, TA 1119-125.

omdat een term als "duiventil" niet voldoende recht doet aan de grote verscheidenheid in vorm en opzet van deze onderkomens.

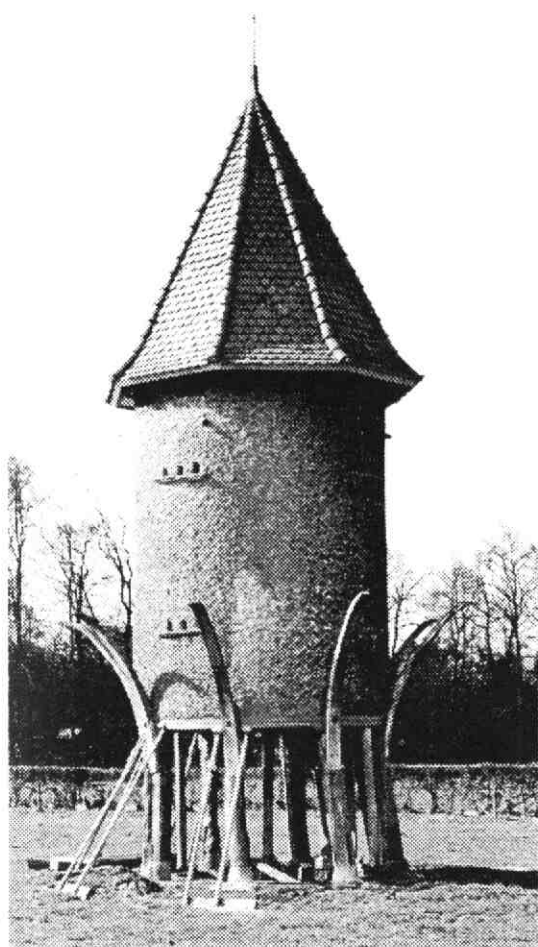
Een eerste belangrijke bron die ons kan informeren over plaats en vorm van de duivenslagen in onze streek, is het werk van de schilder-tekenaar Roeland Roghman. Met name in de jaren 1646/47 maakte deze kunstenaar, van wie bekend is dat hij bevriend was met Rembrandt, in het land een grote serie tekeningen van kastelen en buitenplaatsen. Ook zuid-oost Utrecht kwam daarbij aan de beurt. Van de 149 kastelen, die Roghman vereeuwigde, stonden er 17 in het gebied tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Kromme Rijn. Direct in het gebied van de Langbroeker Wetering waren dat: Rijsenburg, Beverweerd, Sterkenburg, Hardenbroek, Moersbergen, Doorn, Broekhuizen en Zuylenburg. Andere belangrijke huizen, die hij afbeeldde lagen in de zuid-oosthoek van het gebied, in een duidelijke concentratie rond Amerongen: Amerongen, Lievendaal, Zuylesteyn, Wayesteyn, Natewisch en Bergesteyn. Bij Zeist nam hij Blikkenburg en Kersbergen op en voor ons als het meest westelijke huis tenslotte Rhijnauwen. Bij bestudering van de verschillende tekeningen blijkt, dat Roghman eigenlijk twee soorten duivenverblijven weergeeft: de duivenhokken, die in het huis of in de bijgebouwen verwerkt zijn en de aparte duivenhokken, die tegen de gebouwen aan zijn gehangen, meestal boven de gracht. Van het eerste type vinden we voorbeelden bij Amerongen, waar in de trapgevel duidelijk de

*Kasteel Schonauwen met op de achtergrond het 'duyfhuys' uit ca. 1700 door J. Ottens.
Topografische verzameling van de gemeente Houten.*

toegangen tot de hokken te zien waren, Doorn, Wayestein (direct onder het dak) Hardenbroek (poort) en Beverweerd (waarschijnlijk in de poort). Bij Blikkenburg zien we een groot aantal kasten tegen de muren van het huis en hetzelfde was waarschijnlijk ook het geval bij de keermuur van Amerongen en bij Rhijnauwen. Wat opvalt is dat er op deze tekeningen bij geen enkel huis al sprake is van een aparte duiventil of toren, althans niet voor zover wij dat kunnen zien. Alleen Moersbergen had een torentje, waarin duivenhokken waren aangebracht; bij de andere huizen lijkt het er toch op dat men met name de aparte hokken aan de muren of het gebouw zelf gebruikte. Dit geeft ook aan dat de nadruk bij deze verblijven toch vooral op het utilitaire lag; doelbewuste architectuur zoals bij Moersbergen en Wickenburg (zie p. 27-35), waar de duiventoren vermoedelijk al uit de 16e eeuw dateert, waren waarschijnlijk nog een uitzondering. Bij dit lijstje kunnen wij het "duyfhuys" van Schonauwen en de nog bestaande toren van

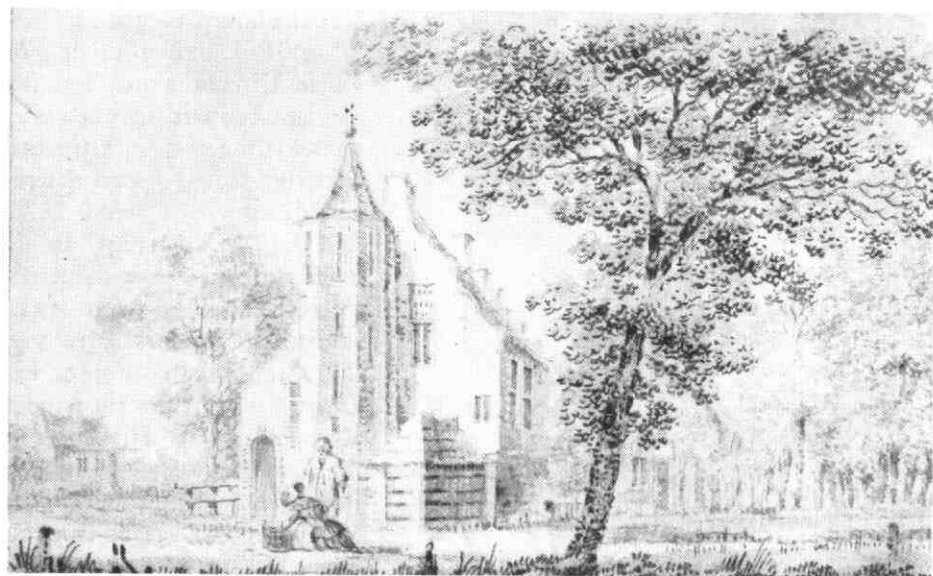

De duiventoren bij kasteel Doorn. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1976.

Schevickhoven voegen.

In het Rijksarchief in de provincie Utrecht wordt een manuscript bewaard met gewassen pentekeningen van Utrechtse ridderhofsteden, dat zal dateren uit de periode 1650-1670. (RAU, TA 1119-125). In dit boek zijn op een wat dilettantistische wijze, maar waarschijnlijk zonder al te veel fantasie of effectbejag, een groot aantal ridderhofsteden afgebeeld, zoals Hindersteyn, Huis te Doorn, Sterkenburg, Beverweerd, Sandenburg, Walenburg en een van de Roodsteins. Dit interessante boekwerk, waarin ook de wapenen van de toenmalige leden van de ridderschap zijn opgenomen, wacht nog op een publikatie, die recht doet aan zijn historisch en cultuurhistorisch belang. Voor ons levert het niet veel nieuws; bij Sterkenburg is de duivenvlucht in het poortgebouw goed te herkennen en ook bij Hindersteyn blijkt in die tijd in het poortgebouw een onderkomen voor de duiven te zijn aangebracht. Bij Sandenburg zijn aan het huis zelf de duivenkasten aangebracht; daarnaast lijkt het er bij deze

ridderhofstad op, dat er een aparte toren aan of op de voorburcht stond, met daarin een groot aantal duivengaten. Niet veel later, rond 1700, laat C. Specht op zijn gravure van Sandenburg een aantal duivenkasten zien, die aan de voorburcht hangen. Uit deze periode dateert ook de gravure van "T Huys te Schoon-

*Molenstein in ca. 1760. Gewassen pentekening toegeschreven aan Hendrik Meyer.
Particuliere collectie.*

auwen", door I. Ottens, die ons het prachtige "duyfhuys" laat zien. In geen land in Europa wordt in de achttiende eeuw zoveel getekend, en de produkten daarvan worden nergens in zulke brede lagen van de bevolking geapprecieerd, als juist in Nederland. Dat heeft ook zijn weerslag -en neerslag- gehad voor onze streek; Jan de Beyer pakte het in de jaren rond 1750 systematisch aan en hij had H. Spilman om zijn tekeningen in gravures om te zetten. Maar ook andere kunstenaars, zoals Cornelis Pronk en Hendrik Meijer hebben hier gewerkt. Aan de laatste kunstenaar is althans een tekening van Molensteyn toegeschreven, het kleine kasteeltje tegenover Leeuwenburg, dat in de zeventiende eeuw als douairière-huis van Amerongen dienst gedaan heeft. Op deze onlangs gevonden tekening beeldde Meijer het huis af vanuit een nog niet bekende hoek. Hierop zien wij duidelijk dat in de zijgevel, waarschijnlijk in het bovendee van een kruisvenster, een aantal duivengaten zijn aangebracht. Maar afgezien van de fraaie toren op Moersbergen, de in die tijd misschien nog bestaande duiventoren op Sandenburg en het karakteristieke duyfhuys van Schonauwen lijkt het erop dat er in deze eeuw weinig nieuws onder de zon was en duivenkasten of duivengaten in de gebouwen dikwijls de voorkeur hadden.

Molenstein in 1980. Foto Otto Wittewaall.

Dat verandert sterk in de negentiende eeuw. In die tijd, waarin het historisch besef bij vele liefhebbers van oudheid en architectuur op een heel aparte manier vorm krijgt, grijpt men ook bij de versiering van huis en landschap terug op oude tradities. Zonder de band van het nuttige met het aangename ook maar enigszins te verbreken -ook in de vorige eeuw was het duifje een welkome aanvulling op het menu- laat men zich bij het bouwen of verbouwen van de duivenverblijven graag verleiden tot het toepassen van grillige architectuurconcepties. Wij komen daarmee tegelijk in het heden, want het zijn juist die objecten, die nog bewaard zijn gebleven. Deze gebouwtjes worden ook wel "follies" genoemd om ze in een bepaalde traditie in te passen. Hierbij werden met name in de late achttiende en de negentiende eeuw de parken in landschapsstijl gestoffeerd met "fabriekjes" of bouwseltjes die aan het verre verleden of aan andere culturen refereerden. Bij duiventillen is ongetwijfeld gedacht aan oude rechten of prerogatieven, die op het houden van duiven van toepassing waren. Het versterkte het feodale beeld, dat juist in de negentiende eeuw bij voorkeur in de architectuur van menig landhuis werd opgeroepen.

In onze streek staan er nog een paar prachtige voorbeelden. Zo markeert de duiventoren van kasteel Sterkenburg een van de meest opvallende en goed zichtbare delen van het kasteelterrein. De toren moet rond 1850 gebouwd zijn, in de tijd, waarin het hele huis grondig werd verbouwd. Ook Huize Doorn beschikt over een karakteristieke duiventil: hij werd in een van de kasteelweiden gebouwd en rust op houten ribben, die de opvolgers heten te zijn van oorspronkelijk gebruikte walvisribben. Bij Leeuwenburg staat een houten duiventil, zeshoekig en door zijn bruin/gele kleuren een zeer karakteristiek element in het landschap. Aan de andere kant van de wetering zien we het oude Molenstein, maar nu geheel verpakt in een negentiende-eeuws, typisch neogotisch jasje. Een echte folly, zoals men in die tijd van dit huis een blikvanger maakte, waarbij men de oude traptoren als duiventoren in gebruik nam.

Bij Schevickhoven, in Leersum ten oosten van Broekhuizen gelegen, staat ook een aardige duiventoren. Men neemt aan dat hij uit de zeventiende eeuw dateert en zal dus met de toren van Wickenburg tot de oudste van de streek behoren.

Een aparte vermelding verdient tenslotte de grote langwerpige "duivenwal" van kasteel Amerongen, die aan de achterzijde van de stal, tussen het Noorder en het Zuiderpaviljoen is aangebracht. Dit immense duivenverblijf, dat nog het meest verwantschap vertoont met de duivenkasten uit de zeventiende en achttiende eeuw, wordt momenteel geheel gerestaureerd. Waarschijnlijk dateert hij al uit de herbouwtijd van het kasteel (ca. 1680); het bouwhistorisch onderzoek, dat tijdens het werk zal plaatsvinden, zal daarover misschien meer duidelijkheid verschaffen.

De duivenwal van kasteel Amerongen.

Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1962.

Ook andere duifhuizen zijn langzamerhand aan restauratie toe, zoals die van Sterkenburg. Dat dit door de grote cultuurhistorische en landschappelijke waarde van de dikwijls zo kwetsbare objecten een zaak is, die ons allemaal aangaat, mag duidelijk zijn. Wat dat betreft kan de toekomst met enig vertrouwen worden tegemoet gezien dankzij een instelling als de Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen (PHB). Deze stichting vecht er op allerlei gebied voor om samen met de eigenaren van particuliere buitenplaatsen - hieronder vallen niet alleen monumentale historische landhuizen als Leeuwenburg en Sandenburg maar ook kastelen als Amerongen - deze objecten in al hun onderdelen in stand te houden. Zij doet dit ondermeer in voortdurend overleg met de overheid. In dat kader werkt de stichting PHB mee aan de uitvoering van de z.g. Achterstallig Onderhoudsregeling van de ministeries van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en WVC, die speciaal gericht is op historische parken met gebouwde objecten zoals de hierboven besproken duivenverblijven.

Deze kennismaking met een belangrijk onderdeel van buitenplaatsen als het duifhuis in al zijn gedaanten is dan ook mede bedoeld om ons te wijzen op het belang van deze samenwerking tussen eigenaar, stichting en overheid in dienst van het algemeen belang.

Amerongen,
H.M.J.Tromp

Literatuur:

Bardet, J.D., *Kastelenboek Provincie Utrecht*, Utrecht, 1972

Giezen-Nieuwkamp, H.W.M. en C.C.S. Wilmer, *Nederlandse Duiventillen; Historische duifhuizen geschilderd en beschreven*, Zutphen, 1987

Ginkel-Meester, S. van en M. Kooiman, *Langbroek. Geschiedenis en Architectuur*, Zeist 1990

Tromp, H.M.J. en B. Zijlstra, *Kasteel Amerongen*, 1988

Tromp, H.M.J., *Kastelen langs de Wetering*, I-III, Zeist 1968-1972

De duivenzolder in de gemeentetoren te Houten

Kerktorens zijn vaak een verblijfplaats voor wilde duiven, maar ook voor postduiven die na hun vlucht niet meer terugkeren naar hun hok en zich aansluiten bij de wilde duiven. Vanwege de vervuiling die de duiven binnen in de torens veroorzaken met hun uitwerpselen en nestmateriaal waardoor vaak storingen aan het uurwerk en de luidinstallatie optreden, worden de openingen aan de toren tegenwoordig met gaas afgesloten. Maar de duiven blijven overnachten op wind-beschutte plaatsen aan de buitenkant van de torens. Hun voedsel zoeken ze in de omgeving, in de hoop eens naar binnen te kunnen om te nestelen.

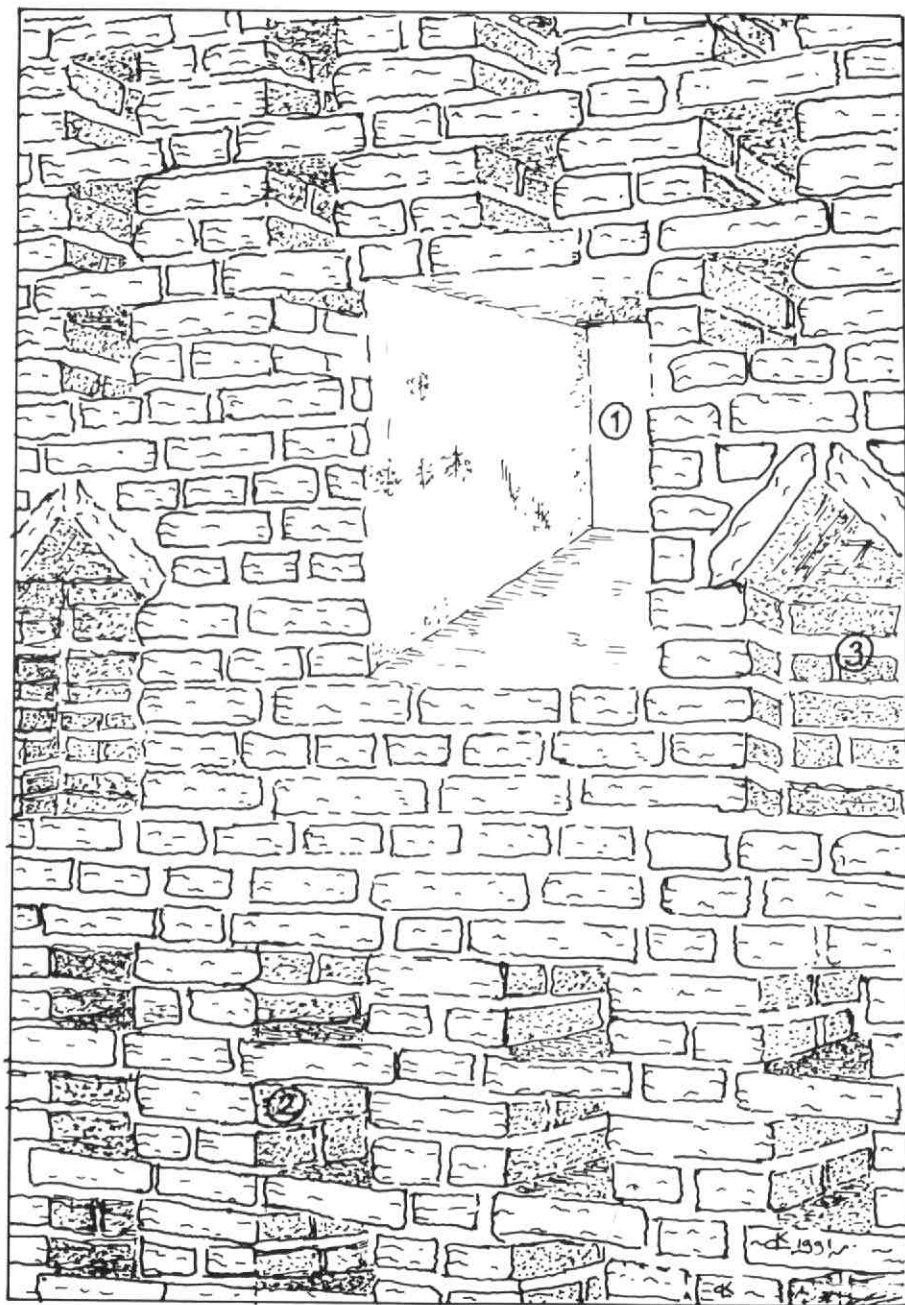
Een kerktoeren moet voor duiven wel een erg aantrekkelijke verblijfplaats zijn dat ze er ontberingen voor over hebben. Dat wist het kerkbestuur van Houten in 1535 ook al, want toen men in dat jaar startte met de bouw van een nieuwe toren voor de kerk op het plein¹ is aan de aannemer opdracht gegeven in de toren een duivenzolder in te richten. In de tweede geleding van de toren zijn aan de vier zijden in het metselwerk 370 nissen gemetseld met een afmeting van 16,5 x 16,5 cm en een diepte van 42 cm, die geschikt zijn als broedplaats voor duiven. Aan de noord- en aan de oostkant is een vliegopening aangebracht zodat de duiven bij storm konden kiezen aan welke kant ze wilden landen. Het vloeroppervlak van de duivenzolder meet 18 m² en de hoogte is 4.00 m zodat de gehele ruimte 72 m³ bedraagt. Dat was ook wel nodig, want met 370 broedplaatsen was het mogelijk dat er even zoveel duivenparen konden broeden hetgeen betekende dat er dan 742 duiven in die ruimtes moesten leven.

Een goed beheer was dus noodzakelijk maar, daar stonden dan ook inkomsten tegenover. Deze kwamen uit de verkoop van de jonge duiven en later in het jaar na de selectie ook van oudere duiven die door jonge werden vervangen. Een tweede bron van inkomsten was de verkoop van duivenmest. In de rekeningen van het wereldlijke bestuur van de bisschop van Utrecht over de jaren 1378-1573² worden regelmatig aankopen van duiven vermeld voor de maaltijden van de bestuurders. De duiven werden gekocht per paar. Eén losse duif werd daarbij als een *half paar* aangeduid. Er was geen sprake van 7 duiven, maar van 3½ paar! Het beheer van

→
Opmetingsteke-
ning van de
duivenzolder in
de gemeentetoren
(bij de N.H. kerk)
te Houten.
tekening: L.M.J.
de Keijzer, 1991.

1. Rijksarchief Utrecht, Kapittel St. Marie nr. 40⁸ fol. 412 1520-1538.

2. K. Heringa, Rekeningen over het wereldlijke gezag van de bisschop van Utrecht, 1932.

① Vliegopening ② Duivenbroedplaatsen ③ Kaarsnis

de duiven was een taak van de koster.

Op een lijst van inkomsten van goederen die behoorden aan de kerk van Houten uit 1582 lezen we:

"Item placht den coster van de duiven op ten toorn wat te hebben. Dan zij zijn inde wijter opten sneu geschooten, van armoede gestorven, aen de bergen gevangen, dat er nu het vierendeel van de duiven niet en is datter 't jaer was, Dus behoorde men den coster wel te alimenteren"³.

Vermoedelijk mocht de koster de inkomsten van de duiven in hun geheel houden en hoefde hij er zelfs geen verantwoording van af te leggen, dit in tegenstelling tot het kerkbestuur, dat van zijn inkomsten wel verantwoording moest afleggen. Een reden waarom er zo weinig aantekeningen van zijn terug te vinden in de archieven.

In 1798 is de toren door het kerkbestuur als zoveel andere kerktorens in ons land overgedragen aan het burgerlijk bestuur. Sindsdien is Houten eigenaar en beheerder van de toren. Gegevens over de toren moeten we dus vanaf dat jaar zoeken in het gemeentearchief van Houten. Maar er is weinig van terug te vinden, behalve dat in 1909 en 1912 het gemeentebestuur van Houten de duivenmest uit de toren verkoopt⁴. Beide keren aan de heer P.J. Versteegh uit Amerongen (in 1909 voor f 10,62 en in 1912 voor f 16,50). De duivenmest werd toen gebruikt voor bemesting in de tabaksteelt.

Nu de toren wordt gerestaureerd zullen ook de gebreken aan de duivenzolder worden hersteld. Ook de twee kaarsnissen aan de noordkant die aangeven dat je een duif beter bij kaarslicht dan bij daglicht kon vangen....

Houten,
L.M.J. de Keijzer.

3. R.A.U., Statenarchief 937^a fol. 124^a 1582.

4. Gemeentearchief Houten nr. 201, 20-1-1909 en 13-3-1912 (aanwezig op het gemeentehuis te Houten).

Duiven in en om de kerk van Odijk

Net als in Houten en vermoedelijk in Bunnik, behoorden de duiven in Odijk vanouds tot het 'informele' inkomen van de koster¹. Dat de duiven bij het aanvliegen naar de toren nog wel eens wat 'lostten' was meestal geen bezwaar. Weliswaar zat de hoofdingang van de kerk midden onder de landingsbaan, maar de koster kon de gaten boven de deur meestal afsluiten met een luik als er kerkdienst was en bovendien hadden de meeste kerken een ingang voor 'het gewone volk', een klompenhok ergens in het koor of het schip. Een storm in 1819 richtte zoveel schade aan kerk en toren aan dat men het niet meer de moeite vond deze op te lappen. In 1820 volgde sloop. Daarmee verdween ook het huis voor de duiven. De koster werd tegemoet gekomen door het aanbieden van de zolder van het westelijke deel van de kerk.

Blijkbaar had de koster veel duiven, want hij had ook een duivenhok boven het baarhuisje op het kerkhof, zoals blijkt uit een brief van kerkeraad en notabelen aan een ingenieur van waterstaat²:

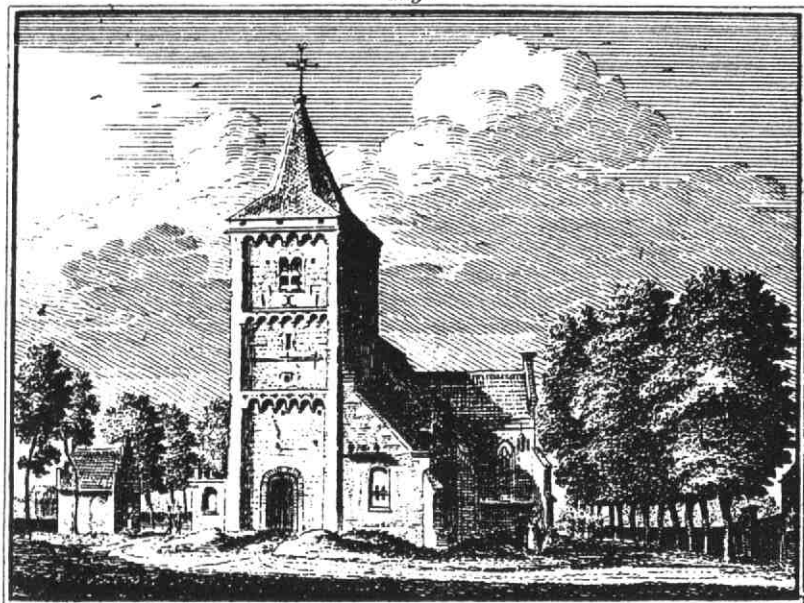
Odijk, 6 augustus 1855

In het belang van het kerkgebouw der H.gemeente te Odijk moet er eene verandering plaats hebben aan het duivenhok, dat op het kerkhof boven het baarhuis is en door den koster en voorzanger gebruikt wordt, - Er worden n.l. ook nog duiven gehouden op den toren of liever boven het voorhuis van de kerk aan de eene zijde slechts door een houten beschot van de plaats der openbare godsdienstoefening gescheiden. De brandende duivenmest maakt dit echter en voor dat beschot, maar voornamelijk voor de zolderingen zeer nadeelig, daar deze laatste als dit zoo blijft weldra verteerd zullen zijn en geheel vernieuwd moeten worden. Daarenboven is

-
1. De gegevens uit dit stukje zijn ontleend aan G. Vermeer, *De Sint-Heribert of het Witte kerkje te Odijk*, Utrecht/Zutphen, 1987 en aan het archief van de Hervormde Gemeente Odijk (aanwezig op het Rijksarchief Utrecht).
  2. In deze tijd waren kerk en staat nog niet volledig gescheiden. De kerken ressorteerden onder twee departementen: R.K. eredienst en Hervormde- en andere erediensden. Omdat het maar kleine ministeries waren zonder eigen architecten, werden bouwzaken behandeld door ingenieurs van Waterstaat. Deze ingenieurs waren opgeleid om goedkope en sterke forten en sluizen te bouwen. Gevoel voor sierlijke architectuur hadden ze lang niet altijd. In Odijk bijvoorbeeld, hield men na de afbraak van toren en schip het ranke en sierlijke koor uit de 16de eeuw over. In plaats van een passende afsluiting koos Waterstaat voor ... een blinde muur.

het hinderlijk voor de openbare godsdienstoefening dat daar duiven gehouden worden en om het gekoer en geraas dat deze zodanig maken waardoor het den predikant onderscheidene malen moeilijk is gevallen met zijn werk voort te gaan en hij het eenmaal heeft moeten staken en om de hoogst onaangename lucht die daardoor vooral in den zomer in de kerk veroorzaakt wordt. Om die reden zijn wij tot het besluit gekomen het duivenhok op het kerkhof $1\frac{1}{2}$ el te verhoogen en in betere staat te brengen op welke voorwaarde de koster en voorzanger zich schriftelijk verbonden heeft de duiven van boven het voorhuis der kerk af te nemen zoodat daar ten geenen dage meer duiven zullen gehouden worden".

223.

De KERK te ODYK.

Kopergravure van H. Spilman naar J. de Beyer, 1773.

Het was dus in Odijk gewoonte dat de koster duiven had op de toren, op de zolder van de kerkekamer en op de zolder van het baarhuisje. Op bovenstaande afbeelding van vóór 1855 zijn de plank waarop de duiven konden landen en de gaten die toegang gaven tot het zoldertje rechts van de toren, duidelijk te zien.

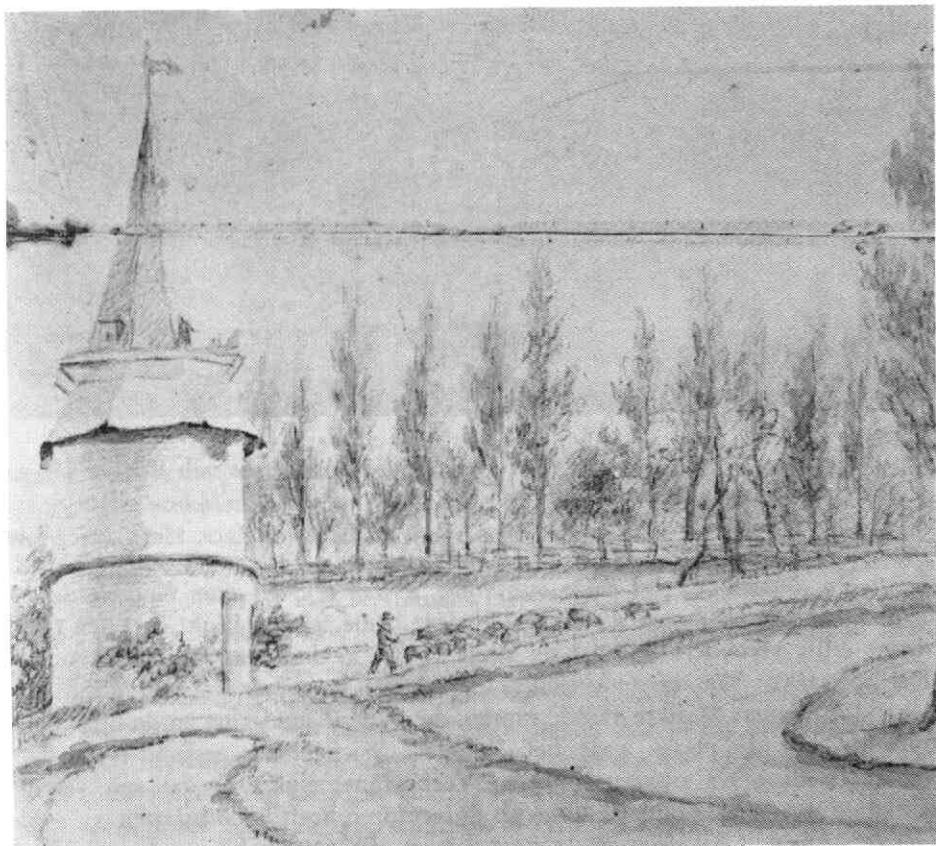
Uit de correspondentie over het duivenhok blijkt verder dat het ging om 150 duiven die niet allemaal konden op de zolder van het baarhuisje. Dat had een oppervlak van $4,85 \times 3,38$ el en een hoogte van $2,35$ el. De inhoud was 11 m^3 . Op de afbeelding hierboven zien we het baarhuisje van opzij. situatie.

Links staat het schetsje dat de ingenieur van waterstaat op een brief maakte van de bestaande situatie.

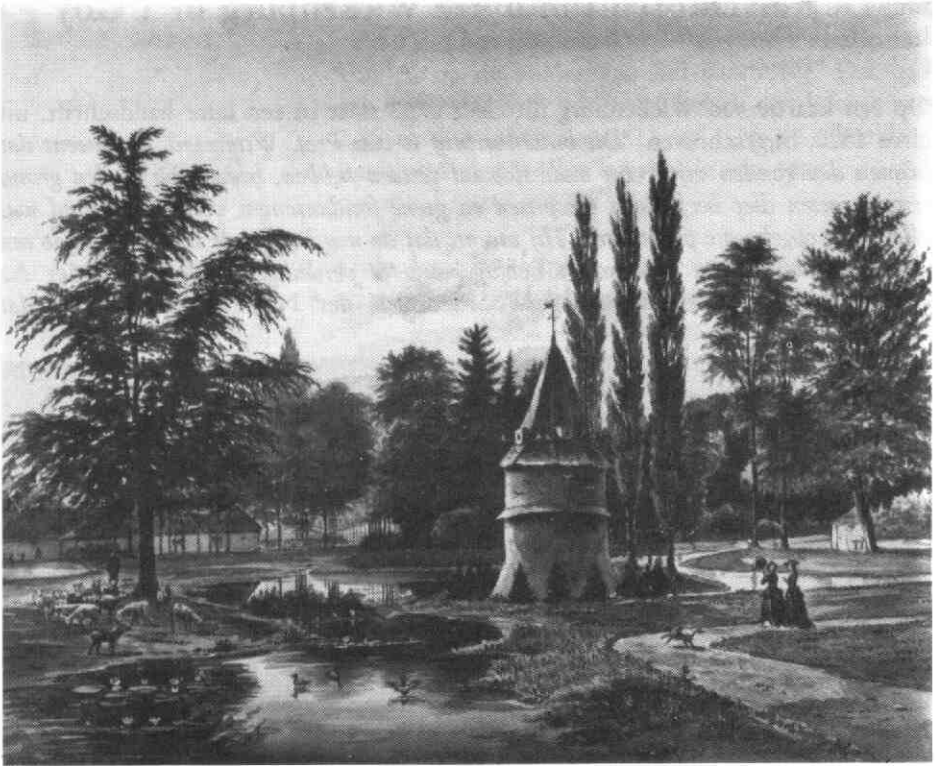
Bunnik,
H. Reinders.

De duiventoren van huize Wickenburg in 't Goy

Op een kaartje van Wickenburg uit circa 1760 staat in een later handschrift, uit circa 1820, bijgeschreven *"Dit buitenverblijf is van Prof. Wittewaall, die meent dat binnen den ronden vijver het oude slot zal gestaen hebben, hoewel hij er den grond eenige voeten diep heeft doen omspitten en geene fondamenten vond: De grond was alles later opgebragte plantaarde. Hij meent, dat de nog bestaande toren, ter zijde een voorwerk zal geweest zijn om 't hoofdgebouw te verdedigen"*. Ook Van der Aa schrijft in zijn Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden (1849): *"dat*

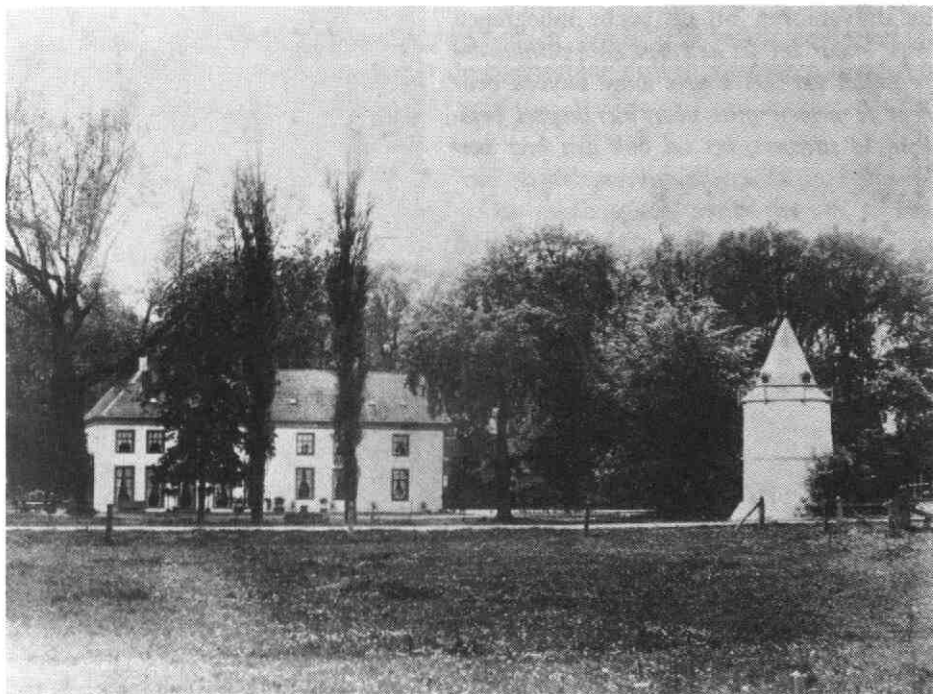
Tekening van de toren door N. van Noort uit 1828.

Eén van de vier aquarellen die J.E. Kikkert in 1872 schilderde van Wickenburg en de daaromheen liggende tuin.

slechts een duiventoren het enige overblijfsel is van één der twee bastions die tot verdediging van het kasteel dienden". Uit deze beide teksten blijkt dat men in de vorige eeuw veronderstelde dat de toren bij Wickenburg oorspronkelijk onderdeel uitmaakte van versterkingen. Hoewel het bouwjaar van de toren niet bekend is, maken de dikte van de muren, de ondiepe fundering en de ligging ten opzichte van de plaats waar het "kasteel" Wickenburg gestaan heeft deze veronderstelling erg onwaarschijnlijk. Veel aannemelijker is dat een van de eigenaren van Wickenburg de toren als duiventoren heeft laten bouwen.

Het eerste bewijs dat de toren er staat dateert uit 1640 als hij wordt ingetekend op de tiendkaart van het kapittel van St. Marie (zie het artikel over deze kaart in

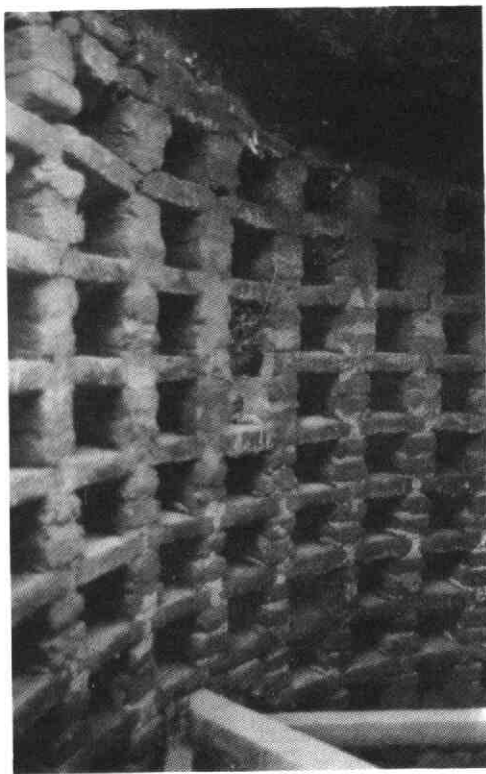
Wickenburg met de duiventoren in 1886.

nr.2, 1991 van dit periodiek). Een jaar later tekent Jan van Diepemen een kaart van enkele stukken land bij Wickenburg, waarop hij ook de duiventoren weergeeft, exact zoals hij er thans nog staat. Het is mogelijk dat de toren kort daarvoor gebouwd werd, namelijk nadat Wickenburg in 1630 in het bezit was gekomen van Lubbertus van Westrenen. Het is evengoed mogelijk dat hij door een lid van de familie Van Oostrum gebouwd werd, die Wickenburg in bezit hadden van 1409 tot 1630.

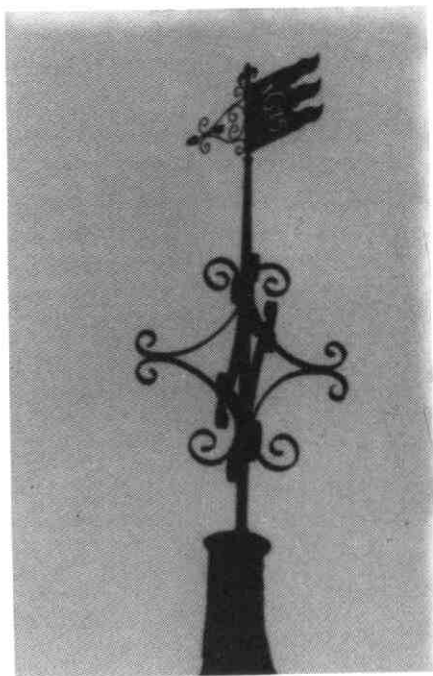
De eerste vermelding dat de door Jan van Diepenem getekende toren als duiventoren in gebruik was dateert uit 1672. In dat jaar wordt "*de Huysinghe en Hoffstadt Wickenborgh, bergen, schuer, backbuys, duyffbuys enz*" door Martinus van Westrenen verkocht aan Hendrik Quint en Nicolaas Hamel.

In de zeventiende eeuw en waarschijnlijk al eerder werd Wickenburg verpacht als boerderij. Een gedeelte van het huis stond ten dienste van de eigenaars, die veelal in Utrecht woonden en in de zomermaanden enige tijd buiten vertoefden.

Een pachtcontract uit 1763 vermeldt dat de duiventoren bij de pacht inbegrepen was *"maar het sal aan den heer verhuurder vrijstaan soo veel koppel jonge duyven voor hem te nemen mits voor ider koppel betalende 3 stuyvers, het sal ook den heer verhuurder vrij staan die duyven van de vlerken te mogen korten eenige dagen te voren"*. In een kasboek van H.A. Wttewaal uit 1754 en 1755 komen regelmatig rekeningen voor van door de toenmalige pachter Willem Peek geleverde duiven. In

↑ Een aantal van de nesthokjes in de muur van de toren.

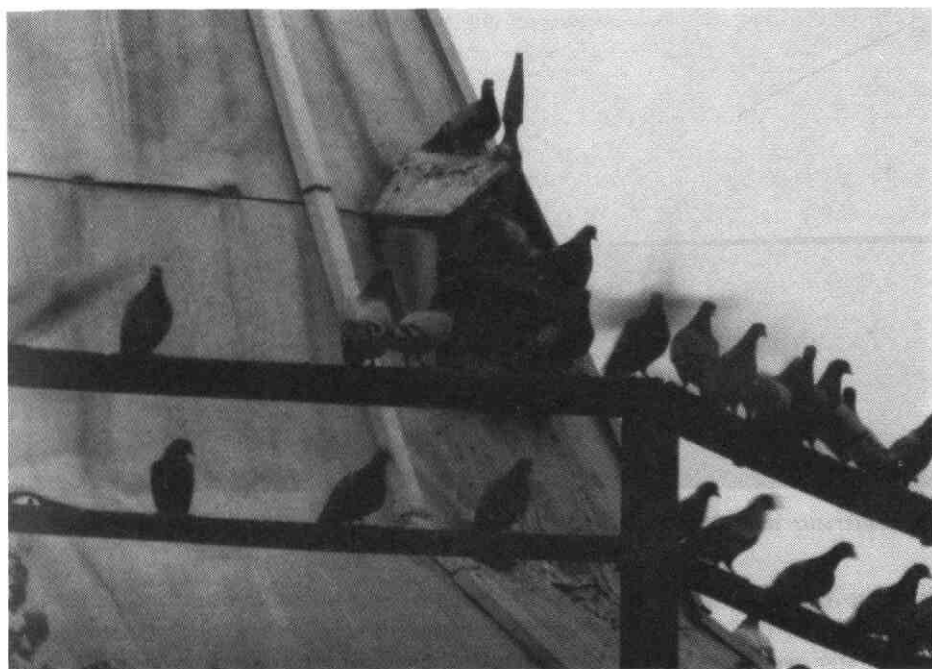

↑ De smeedijzeren bekroning van de toren en de koperen windvaan met het jaartal 1675.

1792 sluit J. Wttewaal een pachtcontract af met Jan van der Worp waarin omtrent de duiventoren bepaald wordt: *"De huurders zullen het profijt van de duiven genieten, zo lang de tooren enigzins in orden zijn, dan zal het volkomen aan den verhuurder staan de zelve te reparereen, afte breeken, dan wel te laten vervallen, maar niet te min zal het aan den heer verhuurder vrij staan, zo veel koppels jonge duyven voor hem te nemen als zijn edele goed vinden zal, zonder daarvoor ietwes te*

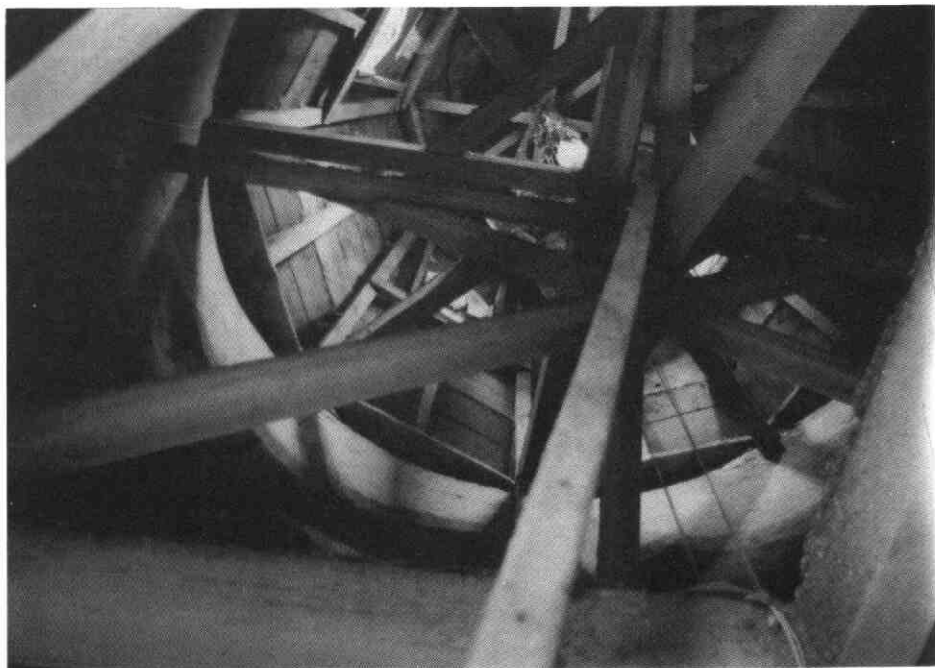

betaalen" De verhuurder had dus het recht net zoveel duiven voor zichzelf te nemen zonder daarvoor, zoals in het pachtcontract uit 1763 nog wel was bepaald, ook maar iets aan de pachter te betalen. Sinds 1799 wordt de duiventoren buiten de pacht gehouden en laat de eigenaar de duiven verzorgen door een tuinman die bij hem in dienst is.

Eén van de dakkapelletjes met een aantal duiven, die wachten tot zij gevoerd worden. De vliegopeningen zijn zo klein dat één soort duiven, Veldvluchters, er niet doorheen kan. Andere soorten, bijvoorbeeld postduiven, kunnen dan ook niet in de toren komen.

Het aantal duiven dat de toren in die tijd bevolkte is onbekend maar het zullen er waarschijnlijk enkele honderden geweest zijn. Dit blijkt onder andere uit een aantekening van G. Wttewaal uit 1813 waarin hij meldt dat er 62 zakken fijn gemaakte duivenmest uit de toren werden gehaald na een periode van twee jaar. In het huisarchief van Wickenburg wordt de toren verder nauwelijks vermeld

Het interieur naar boven gezien, met de opvallende, ingenieuze balkenconstructie.

behalve in enkele 19de en 20ste eeuwse registratieformulieren. Sinds 1814 was het verplicht een duiventoren om de vijf jaar bij de provincie te laten registreren. Later werd daarbij tevens bepaald hoeveel duiven maximaal op de toren worden gehouden; voor de toren bij Wickenburg was dat aantal 250 paar duiven. Sinds de jachtwet van 1954 is deze registratieplicht vervallen.

Het gebouw

De ronde bakstenen toren heeft een doorsnede van 5 meter en is 6,7 meter hoog met een zinken achthoekige spits van circa 4,5 meter hoogte. Daarbovenop is een smeedijzeren bekroning met koperen windvaan. De totale hoogte van de voet tot en met de windvaan bedraagt meer dan 12 meter. De ingang ligt 1,2 meter boven het maaiveld, met daarvoor een stenen trap van vijf treden. Binnen ligt een rode plavuizen vloer. Circa de helft van de muur is vanaf de vloer tot boven aan toe voorzien van nesthokjes, in totaal 317 stuks. De muurdikte van de toren is 30 centimeter en waar de nesthokjes zitten bijna 50 cm. Behalve de

De toren anno 1991

deuropening zitten er in de muur vier gietijzeren roosters van 19 bij 40 cm die voor frisse lucht zorgen. De enige andere openingen in de toren zijn de vier dakkapelletjes op het zinken dak met ieder vijf vliegopeningen voor de duiven. Opvallend in het interieur is verder de ingewikkelde balkenconstructie die vooral dient om de kap te dragen.

Het bouwjaar is dan wel niet bekend maar door de eeuwen heen is er wel een aantal verbouwingen van de toren genoteerd. In de windwijzer staat het jaartal 1675 dat hoogstwaarschijnlijk herinnert aan herstelwerkzaamheden na de orkaan die in 1674 over de provincie Utrecht trok. Ook de kerktoren van Houten liep toen grote schade op. Uit rekeningen in een kasboek van H.A. Wttewaal uit 1755 blijkt dat in dat jaar de toren een grondige opknapbeurt kreeg. Timmerman Pieter de Rooij verdiende 22 gulden en 15 stuivers met werk aan de toren en er werden van F. van Oort 3000 klinkers gekocht "*tot den duijven toorn op Wikkenburg*". Rondom de toren zijn in de grond stukken lei te vinden wat er op wijst dat de oorspronkelijke dakbedekking uit leien heeft bestaan en de huidige zinken

kap mogelijk ook uit 1755 dateert.

Op vroeg-negentiende eeuwse tekeningen is te zien dat er toen buiten nog geen trap was. De toegangsdeur zat lager en was aan de bovenzijde rechthoekig. Op een aquarel uit 1872 is een getoogd deurtje te zien met een trapje ervoor. Waarom deze verandering - ergens tussen 1828 en 1872 - heeft plaatsgevonden is niet bekend. Tegelijkertijd hiermee werd in de toren de vloer verhoogd; de oude vloer, bestaande uit bakstenen, ligt 50 cm onder de huidige plavuizen vloer.

Ingrijpende wijzigingen of verbouwingen vonden verder niet plaats totdat de toren in de zeventiger jaren van deze eeuw bouwkundig in zo'n slechte staat was dat restauratie niet langer uitgesteld kon worden. Gezien de hoge kosten werd door de eigenaar besloten om zelf herstelwerkzaamheden te verrichten. Er werd een steiger gebouwd en op de plaatsen waar gaten in de muur gevallen waren werden de losse stenen uitgenomen en daarna weer ingemetseld. Ook de houten balustrade op het dak werd vernieuwd. Tenslotte is in 1982 de voet van de toren gepleisterd en het muurwerk rondom opgevoegd.

De toren wordt nog steeds door gemiddeld zo'n 150 duiven, van het type Veldvluchters, bewoond. Waarschijnlijk zijn de huidige duiven nog afstammelingen van de duiven die enkele eeuwen geleden de toren bewoonden.

't Goy,
Otto Wttewaall.

De gegevens voor dit artikel zijn, met uitzondering van de vermelde bronnen, allen afkomstig uit het ongeïntariseerde en op Wickenburg aanwezige huisarchief. De prenten en de historische foto komen eveneens uit het huisarchief, de andere foto's werden door de auteur van dit artikel in 1991 gemaakt.

De duivenzolder in de Stenen Poort te Houten

De Stenen Poort is een monumentaal gebouw dat dateert uit de 16de eeuw en diende tot bescherming van de bewoners van de daar achter gelegen boerderij. Deze was omgeven door een brede gracht met als enige toegang het verdedigbare poortgebouw. Naast de bescherming van de bewoners bood de poort ook huisvesting aan een groot aantal duiven. Onder de rietgedekte kap bevindt zich een duivenzolder. Deze heeft een oppervlakte van 4,80 x 4,35 m en is in het midden onder de nok 5,20 m hoog. De vloer is samengesteld uit baksteen afm. 25x12x5½ cm en is afgedekt met plavuizen afm. 20x25 cm.

Boerderij de Stenen Poort, 1957.

Collectie De Keijzer.

De duivennissen op de zolder van De Stenen Poort

Foto: Otto Wittewaall, 1986.

De vloer wordt gedragen door kinderbalkjes die rusten op één zware en twee lichtere moerbalken.

In de borstwering, het gedeelte metselwerk boven de vloer hoog 1.10 m, zijn links 69 en rechts 68 duivennissen in de muur uitgespaard. De afmeting van de nissen is 13 en 17 cm breed, 18 cm hoog en 27 cm diep, in vier lagen boven elkaar met aan iedere kant een nis als lichtopening. Een ruimte die aan 137 duivenparen nestgelegenheid biedt.

Toen de duivenzolder nog in gebruik was, waren de vliegopeningen aan de van de weg afgekeerde zijde.

De boogstelling boven de deuren is niet in metselwerk, maar met eiken delen dicht geplankt waarin de vliegopeningen waren uitgespaard. Na herstelwerkzaamheden, onder andere nog in 1947, zijn de vliegopeningen niet meer aangebracht.

Al vanaf 1890 wordt de boerderij bewoond door de familie van Rooyen. De boerderij was eigendom van de regenten van de Beyerskamer te Utrecht. In 1886 is de heer G.J. van Rooyen door koop eigenaar van de boerderij geworden. Volgens hem zijn er de laatste 100 jaar in de poort geen duiven meer gehouden. In 1860 waren er in de gemeente Houten 1400 geregistreerde duiven¹. Enkele jaren later, in 1886, waren er in de provincie Utrecht nog 54 duiventillen in gebruik². Of de Stenen Poort daar ook bij behoorde wordt niet vermeld.

Houten,
L.M.J. de Keijzer.

-
1. Verslag Gedeputeerde Staten aan de Provinciale Staten van Utrecht over de toestand der provincie in 1860, Utrecht, 1861.
  2. Idem, 1866.

Onroerende duiven

Op 1 januari 1992 zal een deel van het Burgerlijk Wetboek van 1838 zijn gelding verliezen en vervangen worden door meer eigentijdse wetgeving. Hierdoor zal onder andere de enige zin die het B.W. aan duiven wijdde, vervallen. Deze zin is een merkwaardig compromis tussen de oude, feodale rechtsopvattingen zoals die tijdens de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, golden en de 19de eeuwse, vooral door het Franse rationalisme beïnvloedde, gedachten.

In het 18de eeuwse recht waren zaken als recht van de wind of molendwang (zie hierover het Molennummer van 'Tussen Rijn en Lek' van december 1990), zwanendrift en duivenvlucht heel normaal. Molendwang en zwanendrift hebben het B.W. in 1838 niet gehaald. Blijkbaar werden die rechten toen reeds als verouderd ervaren. Anders was het met de duiven:

Art. 563. Door bestemming worden onder onroerende zaken begrepen: (..)
 3°. *Bij landelijke eigendommen, de mesthoop of mestvaalt tot bemesting der landen bestemd;*
de duiven tot eene duivenvlugt behoorende;
de konijnen in de konijnen-warande;
de visschen die zich in de vijvers bevinden; (..)

Het artikel staat in de context van roerende zaken die door de eigenaar van een onroerende zaak worden bestemd om die onroerende zaak blijvend te dienen. Dat kunnen bijvoorbeeld borden zijn met het beeldmerk van een bepaald restaurant. Maar ook duiven die hun woonplaats in een 'duivenvlugt' (hok, zolder, til) hebben. Al die zaken zijn onroerend, zodat er juridisch nooit twijfel over kan bestaan dat bij de verkoop van een duiventil ook de duiven zijn bedoeld.

Merkwaardig is dat duiven alleen onroerend kunnen zijn bij landelijke eigendommen, dus eigendommen buiten de bebouwde kom. De duiven die in dit nummer van Rijn en Lek werden beschreven, zijn dus deels roerend en deels onroerend. Roerend zijn de duiven in kerken (binnen de kom), onroerend die in de beschreven kastelen (landelijk) en in de Stenen Poort.

Jammer dat dit stukje folklore binnenkort vervalt...

Bunnik,
H. Reinders.

Duivenrecept uit de 18de eeuw

Duiven, hoe men die braaden zal.

Neemt jonge Duiven dood ze en laat ze wel uitbloeden, en dan ontwyd en schoon gemaakt, en zo, of gelardeerd aan het spit gestoken, en met wat boter gedroopen, is heel goed.

Men kan ze ook ongelardeerd in een pot smooeren, dan zyn ze ook goed; en als men die midden doorsnyd en met zout en peper bestrooid, dan kan men ze op de Rooster braaden, is zeer goed om met een zuure saus te eeten.

Tot gebradene Duiven maakt men ook wel een saus van limoensap, of verjuis (zynde uitgeparste onrype druiven) en boter, dat men roert tot het wat dik word; of van roode wyn met wat peper en gekorve Uijen.

uit:

DE VOLMAAKTE
HOLLANDSCHE
KEUKEN-MEID

ONDERWYZENDE

Hoe men allerhande *Spyzen, Confituren en Nagerechten*, zonder ongemeene kosten, zelfs voor de Roomsgezinden op Visdagen en in de Vasten, gezond en smakelyk kan toebereiden: Hoe men alles tegen de winter inlegt. Wat men in de SLACHTTYD doen moet : En hoe men *Mol* en versch *Bier* des zomers goed kan houden

Te AMSTERDAM

By STEVEN van ESVELDT,

In de Kalverstraat, het derde Huys van de Roomsche kerk de Pepegaay 1761

Met Privilegie

(Met dank aan mevrouw prof. dr. J.M. van Winter, die deze fotocopie ter beschikking stelde.)

Foto van een lakenvelder

Lakenvelder op het melkveebedrijf van G. Dorrestein te Langbroek.

Foto: L. Baauw, 1991.

Deze foto had geplaatst moeten worden bij het artikel van W.A. Hermans in het vorige nummer. Door een vergissing is dit niet gebeurd.